

זר זיכרונות

מרבי נחמן מברסלב למדתי שבסיפורים, אף כאלה שאין הורתם ולידתם בקדושה, יש בהם לפעמים 'תוך' שאולי המספר עצמו, לא הצליח להבין. 'סיפור פשוט', לפי רבי נחמן הוא סיפור שקוף, ללא מנעול. אולם סיפורים רבים נעולים. האם נוכל לפתוח אותם? באחת המגירות שבביתי שומר אני מנעולים שאת מפתחותיהם איברתי. יום יבוא, אני מקווה, אוכל למצוא את המפתחות הגואלים. יש סיפורים שמעוררים בי אותה הרגשה. לפעמים, כך נראה לי, אני מצליח למצוא את המפתח האבוד של סיפור מסוים. סיפור כזה רוצה אני להביא כאן לפני הקוראים, ואני מניח כי לא יהיה זה קשה לקוראים לזהות את מקורו. נראה לי שמדרש הסיפור, יוכל לעזור לנו להבין, את היחסים המיוחדים שבין חקר היהדות ותלמוד תורה, ואת משמעותם בדורנו.

א

מעשה שלא היה כך היה. מגפה פקדה את העיירה מאַקונדו, מגפה שלא רק גרמה לנרודי שינה, אלא גם פגעה בעצם הצורך לישון. בני־הארם לא היו זקוקים עוד לשינה, 'הכל שמחו שאינם ישנים, כי בעת ההיא הייתה המלאכה לעשותה כה רבה במאקונדו, עד שלא הספיק להם הזמן'. חוסר השינה פגע כמובן קודם כול בחלומות. ואמנם היו כאלה שהתגעגעו אליהם, אלא שחלומות שווא ידברו, והמציאות הייתה חזקה מהם. לכאורה הרוויחו אנשי מאקונדו מהמחלה, אלא שעד מהרה החלו להשתעמם 'וסיפרו וחזרו וסיפרו זה לזה שעות ארוכות אותן הבדיחות'. למרות זאת איש לא התאונן על השינוי, על ביטול 'ההרגל חסר התועלת של השינה'. ויותר לא היה ער — רע בעיני ה'.

אלא, שבתוך זמן קצר גילו אנשי מאקונדו שחוסר השינה פגע בזיכרון. שר השכחה השתלט על העיירה והעבר התרחק ונמחק. אחד מגיבורי מאקונדו, אַאָרְלִיאָנוּ, ניסה להילחם בשכחה. כאשר נתברר לו שאנשי המקום מתחילים לשכוח אף את שמות החפצים, 'במכרשת טבולה בדיו סימן כל חפץ בשמו: שולחן, כסא, שעון ...'. עד מהרה הרגיש שהבעיה יכולה להיות חמורה יותר. האנשים ידעו אולי את שמות החפצים, אך ישכחו למה הם משמשים. אַאָרְלִיאָנוּ הוסיף במכחולו הסברים: 'זוהי הפרה, חובה לחלוב אותה בוקר בוקר כדי שתתן חלב, ואת החלב צריך להרתיח כדי למזגו בקפה ולהכין קפה בחלב'.

למלחמה נגד השכחה התגייסה גם פילאַר, קוראת הקלפים של העיירה. במקום לקרוא את העתיד, היא קראה את העבר. אך כל הדברים האלה לא הועילו. מאקונדו התחילה לחיות בעולם של שיגיונות שנקבעו על־ידי הקלפים, עד שאאורליאנו החל לבנות את מכונת הזיכרון. 'הוא צייר

אותה בדמיונו כמילון מסתובב ... בתוך שעות ספורות, יכולים לחלוף לפני עיניו של כל אדם המושגים הנחוצים ביותר להמשיך בחיים'.

ב

סיפור זה הוא בעיניי מטפורה מופלאה שאפשר לתאר בעזרתה פרקים חשובים בתולדות חוכמת ישראל בראשית העידן המודרני. החלומות ותקוות העתיד נגוזו, והשכחה, שכחת היהדות, כבשה את העיירה. אמנם כן, רבים היו אלה שחשבו שהמצב הזה הוא חיובי. העולם לכאורה נפרץ, הגבולות התרחבו והחומות נפלו. היהודים הפכו להיות אזרחי המדינות ואזרחי העולם. אך מה הושג בכך? זמן לספר שוב ושוב את אותן בדיחות תפלות? עם השכחה אברה הזוהות היהודית.

אמנם היו כאלה שניסו להילחם נגד השכחה. כיצד? סיפורה של מאקונדו אכן מזכיר את דרכה של חוכמת ישראל. חוכמת ישראל קמה בתקופה שבה ההתבוללות פשתה ונפוצה. ומה התשובה שהיא הציעה? ביוגרפיות, ביבליוגרפיות, לשון, ניתוח שלאחר המוות: 'במברשת טבולה בדיו סימן כל חפץ בשמו: שולחן, כסא, שעון ...'. אותם יהודים לא האמינו ביהדות החיה, אלא ביהדות השוכנת בתוך הספר, אולי בתוך מילון, יהדות של ספרייה ולא של חיים. מאז התפתחו כיוונים מתוחכמים יותר במדעי היהדות: 'זוהי הפרה, חובה לחלוב אותה בוקר בוקר ...' – היו אלה ניתוחים מדעיים ופונקציונליים מתוחכמים של פסיכולוגים וסוציולוגים שתרמו את תרומתם. כך עשו גם אלה שהפכו את היהדות להיסטוריה. אלה הם קוראי הקלפים, שבמקום לקרוא את העתיד התחילו לקרוא ולשחזר את העבר. דורנו התקדם מאז, הוא המציא מכונת הזיכרון, כמו זו שאאורליאנו תכנן. דורנו הוא דור המחשב, שיחד עם אמצעים טכנולוגיים אחרים הביא למהפכה אדירה במדעי הרוח בכלל ובמדעי היהדות בפרט. אפילו הפתקים המופלאים של פרופסור הרבסט ב'שירה' לעגנון, נבלעים באותה מכונה שחיי דורנו, והחיים המחקריים בכלל זה, תלויים בה.

חמש מהפכות טכנולוגיות שהשפיעו רבות על מחקר היהדות התרחשו לנגד עיניי. שתי המהפכות הראשונות כרוכות זו בזו: המיקרופילמים ומכונת הצילום המשעתקת (ה'זירוקס' בלשון העם). אלו היו האביזרים החשובים ביותר שאפשרו לי לכתוב את עבודת הדוקטורט שלי על כתיב-היד העבריים שעסקו בלוגיקה בימיהביניים. מדי פעם אני קורא בספרי חוכמת ישראל דברי תודה לחוקר שהואיל להעתיק בעבור עמיתו קטעים מתוך כתבי-יד המצוי בעיר אחרת. האפשרויות ששני מכשירים אלה העניקו לנו, שינו לחלוטין את פני מחקר היהדות. בייחוד עלינו להודות על הפרויקט המרשים שבמסגרתו העבירו למיקרופילמים את רוב-רובם של כתבי-היד העבריים המפוזרים בספריות העולם, במכון לכתבי-יד שעל-יד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי. במשך השנים הטכנולוגיה הלכה והשתפרה והדבר בא לידי ביטוי גם בהופעתם של מכונות קריאה יותר ויותר טובות ונוחות.

המהפכה השלישית, שאיתה נפגשתי בשנות השישים, היא הופעת המחשב. ליוותי את המהפכה הזאת כמעט מתחילתה. אני זוכר את הבעיות בתקופה הראשונה כאשר כדי לשנות מילה היית חייב להורות למחשב משהו בנוסח 'לך אל המילה השביעית בשורה השלישית והחלף אותה במילה X'. הכול השתנה כאשר היה אפשר לשנות מילה רק בהצבעה עליה ישירות במסך. היו לכך השלכות כבירות ששינו את מהות העבודה במחשב והביאו להופעת מעבדי התמלילים למיניהם שאפשרו צורת עבודה נוחה יותר. השינויים באמצעי הזיכרון של המחשב שהתרחשו בשנים הראשונות, גרמו לדאבוני לאיבוד עבודה רבה שהושקעה ביצירת מאגרי המידע. על כל פנים, אני זוכר יפה

את עבודת הג'זור' והדבק' הידנית שעשיתי כאשר כתבתי את הדוקטורט שלי, וההבדל התהומי בין דרך עבודה זו לדרך עבודתם של תלמידיי כיום. המחשב שינה כמובן גם את תהליכי הפרסום וההוצאה לאור. אלא שהדבר הביא כקובלנתו של קהלת ל'עשות ספרים הרבה אין קץ ולהג הרבה יגעת בשר'.

המהפכה הרביעית היא מהפכת האינטרנט, שאת השלכותיה אנו חיים היום. הדואר האלקטרוני שינה לחלוטין את אמצעי הקומוניקציה בין החוקרים ואת הגישה לעבודותיהם. שוב, דבר זה יש בו גם מלכודת. העתקים וזיופים הפכו למעשה של יום יום. מוסדות אקדמיים רבים דורשים מכל תלמיד להצהיר שהעבודה המוגשת לא הועתקה מעבודות המצויות באינטרנט. בעיה זאת הביאה להקמת חברות המתמחות בכך. מהפכת האינטרנט מתווספת למהפכה החמישית ממנה אני נהנה באופן מתמיד, והיא מאגרי המידע שהתרחבו מאוד והם נגישים וזמינים עתה הרבה יותר עם הכנסתם לאינטרנט. מהפכה חמישית זו שינתה ותשנה אף יותר את מהותו של המחקר. כולנו חונכנו על ברכי ההבחנה התלמודית הקלסית בין שני טיפוסים של חכמים, ה'סיני' וה'עוקר הרים'. זאת ההבחנה בין בקיאות ליצירתיות או לחילופין – חריפות. בין שתי דמויות אלו היה קיים שיווי משקל. בעתיד, כשיתפתחו יותר, יטו מאגרי המידע את כפות המאזניים לטובת היצירתיות. אמנם כן, חדשות לבקרים מתפרסמים מאמרים שאינם אלא סיכומי תוצאות השאילתות במאגרים, אך עבודת המחקר האמיתית תוכל להשתחרר, הודות למאגרי המידע שברשת, מן ההיזקקות לזיכרון, ותבטא יצירתיות אמיתית. על כל פנים, מאגרי המידע נותנים לנו בהדרגה אפשרות התמצאות גדולה יותר בארון הספרים היהודיים, ובמידה מסוימת גם בספרות המחקרית. סריקת הספרייה היהודית אליה הגענו ממש בשנים אלו מאפשרת לנו להניח עשרות אלפי ספרים על שולחננו, כשהגישה אליהם קלה במיוחד. ביצירת מאגר כזה על בסיס כתבי־יד עבריים בימי־הביניים, עסוק אני כעת. תפילתי שהקב"ה יהיה בעוזרי ואזכה לפתחו.

אמנם כן, כל אחת מן המהפכות הללו שוברת בצדה. ולמרות זאת אנו יכולים להישמר מליפול במלכודות וליהנות מהברכות הטכנולוגיות. זוכר אני שקיבלתי פעם צילום של כתבי־יד. קראתי אותו, ולמרות מאמצי מילה אחת נראתה לי בלתי סבירה בעליל. כשבדקתי במיקרופילם התבררה לי הבעיה. חור בכתב־היד גרם לכך שאות אחת מן הדף שאחרי נכנס לתוך המילה בצילום שלפני. זו היא דוגמה קלת ערך אך היא מדגימה את הבעיות כולן. המחשב אפשר את ריבוי המאמרים, לא תמיד ראויים לדפוס, ולא תמיד ראויים לאינטרנט. והמאגרים? נראה לי שהם עלולים לפתח עיוות במחקר שיסתמך על מילים ולא על מושגים שפעמים רבות באים לידי ביטוי במילים שונות, שמות נרדפים או בעלי גוונים שונים.

ג

נחזור לסיפור על מאקונדו. לעיירה מגיע מוכר נודד, 'מְלִקְיָאֲדָס' שמו, כדי למכור את מרכולתו. מכרו, איש מאקונדו, מברכו לשלום, אך מְלִקְיָאֲדָס חש ששמהו מוזר מאוד מתרחש בעיירה. או אז פותח מְלִקְיָאֲדָס את מזוודתו, מוציא אחת מן הצנצנות, משקה בה את החולים והללו מתרפאים. כשהזיכרון חוזר מתמלאים אנשי מאקונדו 'בושה מן ההבלים החגיגיים הכתובים על הקירות'. מהסיפור למדנו, שכל זה אינו אלא זיכרון מלאכותי. זהו זיכרון שיתכן שאני יודע אותו, אך אין אני חש אותו כזיכרון שלי. תרבות המבוססת רק על ההיסטוריה, ועל מה שניתן לכנות 'מדעי הזיכרון', אינה תרבות החיה חיים ממשיים. יש אפוא חשיבות עצומה למדעי הזיכרון בחיים, אך

הם רק לכאורה החיים הממשיים. 'מְלִיקֵאֲדָס' הוא עיבוד ספרדי של השם העברי 'מלכי צדק'. בשם 'מלכי צדק' יש רמזים משיחיים, כאן על כל פנים הוא מסמל את נס התחייה, המחזירה לעם את ממשות החיים וממילא את זיכרונו האותנטי.

במעבר בין זיכרון מלאכותי לזיכרון חי ואותנטי מתגלה לפנינו המעבר מחוכמת ישראל במאה התשע-עשרה לחקר היהדות במאה העשרים. הייתה זאת מהפכה שבסיסה היה בתודעה הציונית והלאומית בכלל, שעם ישראל ותרבות ישראל אינם עניין של סוחרי עתיקות העבר שאיננו עוד. ארשה עצמי להסביר זאת על-ידי אנקדוטה אישית בנלית. אהבתי להסתובב בחנויות לספרים משומשים, לדפדף בהם, וגם לקנותם כשמחירם התאים לכיסי. לפני שנים רבות קניתי באחת החנויות הללו ספר ישן. כשחזרתי הביתה מצאתי בין דפיו פרח מיובש. מישהו, לבטח מישהי, שמר בתוכו את הפרח היפה שהיה בידו. החיים היהודיים השלמים הם פרח שנעקר על-ידי המגף הרומאי. פרח זה נשמר מיובש בספרים היהודיים המופלאים. תחיית האומה פירושה פתיחת הספר, ובעת ובעונה אחת גם חוויית נס הפרח היבש הנשתל שוב באדמה וחוזר לחיים. הספר שמר על ניחוח הפרח. הפרח הקם לתחייה, כך הרגיש העם וחוקריו, מהארכיאולוגים ועד לפילוסופים, חייב לקחת אתו את ניחוחי העלים של הספר. אכן, חייב אני להצטדק 'על טטאיי' הציוניים. גופה של הציונות היא העצמאות והחירות. נשמתה היא תחיית השפה, חזרה אל נופי המולדת, חזרה למלאות החיים היהודיים. אכן, 'תלמוד התורה' הגלותי מקבל מתוך כך אופי אחר. החיים משלימים את הספר.

ד

עובדות אלו מביאות אותנו לשאלה עקרונית שאיננה ייחודית לתחומנו. האם מחקר היהדות יכול להיות חופשי מהשפעות אידאולוגיות ופילוסופיות, או שמא לא יוכל אף פעם להינצל מ'זיהום' זה. ארשה לעצמי לנסח זאת במיתוס משלי. מקובל לספר שלפני למעלה מאלפיים שנה חי אדם, פיטגורס שמו. בני דורו קראו לו 'סופוס', כלומר חכם. פיטגורס ענה שהוא איננו סופוס אלא רק 'פילוסוף', דהיינו אוהב חוכמה, או כדברי התוספות (שבת קטו, ע"א) 'דוד החוכמה'. כך נולדה המילה 'פילוסופיה'. כשהגעתי לאוניברסיטה העברית כדי ללמוד פילוסופיה גיליתי שלמעשה מלמדים 'פילוסופוגרפיה', דהיינו את השיטות הפילוסופיות השונות, כשאנו מרחפים מעליהן במין מבט אובייקטיבי ומנותק. דבר זה נכון, לכאורה, בכל מדעי היהדות. אולם, עד מהרה, ובייחוד כשהתחלתי ללמד, הבנתי שמאחורי האובייקטיביות הזאת מסתרות אידאולוגיות והשקפות עולם. גיליתי אז שבעצם מלמדים 'פילוסופוגרפוסופיה'. הפילוסופוגרפיה המוצעת באקדמיה מושפעת באופן רדיקלי מעמדותיו של החוקר והמורה ואף-על-פי-כן, האמונה באובייקטיביות המדעית נראית לי חשובה והכרחית. אף נראה לי שהיא בת-הישג. דבר זה קריטי בהוראה. נראה לי שכל אדם בעולם האקדמיה צריך לנסות להבחין באופן מודע וכן, בחינת 'דובר אמת בלבבו', בין דעותיו האישיות לבין תוצאות מחקריו. מן הראוי שמרצה ידווח באופן אובייקטיבי על הסובייקטיביות שלו, ולא באופן סובייקטיבי על מה שמופיע כאובייקטיבי. אם להשתמש במטפורה של ר' שמחה בונם מפשיסחה, מן הראוי שיהיו לו לאדם שני כיסים, באחד יכניס את עולמו האובייקטיבי ובשני את דעותיו הסובייקטיביות. על כל פנים החופש האקדמי הוא ברכה מאין כמוה, למרות מגבלותיו, כמו למשל המינויים במדעי האדם, המושפעים לא רק ממעמד המדעי של המועמדים

ומן הסימפטיה האישית של השופטים כלפיהם, אלא גם, פעמים רבות, מדעותיהם של המועמדים במחלוקות האידאולוגיות במחקר.

אמנם כן. האידאולוגיה משפיעה קודם כול על הבחירה מה ייחקר וילמד ומה לא. כאן נעוצה תרומתו החשובה של גרשם שלום שטען שהרציונליזם ששלט בעולם האינטלקטואלי היהודי במאה הי"ט הביא לכך שחקר הקבלה הוזנח ובמידה מסוימת אף הוצא מחוץ לגדר מכיוון שהקבלה נתפסה כמוקצה מחמת מיאוס. אין ספק שיש בכך צדק רב, אולם גם המתקנים עלולים לחטוא באותו חטא. כל חוקר העוסק בתחום מסוים דן לגניזה תחומים אחרים, וגניזה זו משפיעה על דור שלם של חוקרים הצועדים בעקבותיו. ההגינות המחקרית מחייבת להכיר במגבלות התחום שהחוקר עוסק בו, ולהימנע מהגישה הנפוצה לראות הכול על-פי האספקלריה של התחום המצומצם שלו. ואולם, הרבה מכל זה הוא לדאבוני נחלת העבר. כיום מקבל כל מחקר האדם גוונים פוסט-מודרניים, ובמידה לא מועטה גם גוונים פוסט-ציוניים. בתחום של מדעי היהדות מתקיים תהליך אחר בעל השלכות חשובות מאוד לדעתי. אך לפני שאדבר עליו חייב אני להתייחס לממד אחר של הסוגיה שבה אני דן עתה, ממד אישי יותר. כוונתי ליחסים שבין מחקר היהדות לאמונתו הדתית של החוקר.

ה

שאלה זו מביאה אותי לשאלה חמורה ועקרונית עוד יותר, יחסו של האיש המאמין למחקר המדעי. שאלה זו היא חלק מבעיה מורכבת וכללית הרבה יותר, והיא שאלת היחסים שבין דת למדע, שאלה שלה הקדשתי את ספרי 'תורה ומדע' בשנת תשמ"ח.¹ עם זאת, ישנם אפיונים מיוחדים לשאלה הנוגעת לא לאסטרונומיה ולגאולוגיה כמו בימי הביניים ובראשית התקופה החדשה, אלא למהותם של הטקסטים. לכמה משאלות אלו התייחסתי במאמרי 'חקר המקרא במחשבה היהודית הדתית החדשה' משנת תשל"ט² ובספרי 'לא בשמים היא' משנת תשנ"ז.³

לא אוכל לעמוד כאן על השאלות והדילמות שבחקר ההגות היהודית. אומר רק שפרקים רבים בהגות היהודית הם בעצם דו-שיח עם הפילוסופיה של הזמן. לפעמים דו-שיח זה מתבטא בוויכוחים קשים ומרים, לפעמים הוא מתבטא בהסכמה, על-פירוב חלקית. ואולם, בהזדמנויות לא מעטות אנו רואים יצירה אוריגינלית ומעניינת במיוחד אפילו אצל הוגים שאינם מן השורה הראשונה מבחינת קיטלוגם. חשיבותה של ההגות היהודית החיה מצויה אכן בהמשך הדו-שיח הזה, ובפיתוח מערכות ורעיונות חדשים. ודבר זה אינו מצוי לדעתי במחלקות למדעי היהדות אלא דווקא במחלקות הכלליות. אם להשתמש במטפורה, אומר שצילום רנטגן יכול להציל חיי אדם. ואף-על-פי-כן בני-האדם האהובים עלינו יש בהם כמובן יותר ממה שמופיע בצילום. זוהי המשמעות של תורת חיים: היא יותר מאשר אובייקט למחקר. המחקר האוניברסיטאי עוסק בצילומי רנטגן, ובחויץ אנו עסוקים באהבה בין בני האדם. ואולי כך צריך להיות.

1 פריט 3 ברשימה הביבליוגרפית להלן.

2 פריט 40.

3 פריט 5.

1

פני המחקר בתחומים מסוימים של ההגות היהודית השתנו שוב בשנים האחרונות. שינוי זה נראה לי בחלקו היסודי, מוטעה, ועל כך כתבתי במאמרי 'מיתוס המיתוסים' משנת תשנ"ח.⁴ כשם שחוכמת ישראל בראשית ימיה הייתה מוטה ומושפעת על-ידי הרציונליזם, כפי שכבר העיר גרשם שלום, כך נראה לי שעבודות רבות במחקר היהדות מושפעות על-ידי הבולמוס המיתי. הדור הקודם במחקר היהדות קרא את המקרא ואת כתבי חז"ל כמבטאים מרד נגד המיתוס. בחקר ימינו נהפכה הקערה על פיה ובולמוס של מיתוס ירד על המחקר. נראה לי שכיוון זה מוטעה, אך לא בגלל שהדרך בה נקראים הטקסטים היא מנוגדת להשקפתי הדתית, והיא אכן מנוגדת. הוא מוטעה מפני שאינו מתאים לטקסטים ולרוח מחבריהם. בהזדמנות זאת, כבהזדמנויות אחרות פה ושם, הואשמתני בכך שעמדתי המחקרית נובעת מדעותיי האורתודוקסיות. אני אוסף בזיכרוני האשמות אלה תוך תקווה שהן תילקחנה בחשבון כשאתייצב, אחרי מאה ועשרים שנה, בפני בית דין של מעלה. אולם, מאמין אני באורתודוקסיה לא פונדמנטליסטית, שתדע לחיות עם המחקר המדעי, תוך מודעות לכך שמחקר זה הוא תמיד ארעי ועל תנאי.

2

אינני יודע מתי זכאי אדם לכתוב אוטוביוגרפיה. אולם אם הייתי כותב אוטוביוגרפיה לא הייתי יכול שלא להזכיר בה במילים ספורות את אלה שהביאוני עד הלום. מכל מקום, אנצל כמה זו להזכירם. קודם כול את הורי, מהגרים ממזרח-אירופה שעברו את כל קשיי ההסתגלות והקליטה בגולת ארגנטינה הרחוקה. שלי – משלהם הוא. מה לא עשו בשבילי? אמי מורתני, הייתה בוחנת אותי כשלמדתי את שירי ביאליק בעל-פה. ואבי מורי, דאג שלא אשקוט על שמריי. זוכר אני את התהליכים היהודיים שעברו על אבי מורי, ואת השפעתם עלי, והדברים כתובים באוטוביוגרפיה שכתב בערוב ימיו. הוא לא חשך מפרוטותיו המעטות כדי לשכור 'מלמדים' שילמדו אותי אותם תחומים שהיה ברור לו שלא אלמד אותם בבתי-הספר היהודיים שלמדתי בהם. זוכר אני את המלמד שלימד אותי 'חומש', נדמה לי ששמו היה ר' נחמן או ר' נחום, ועדיין אני עול בשנים. זוכר אני שאמר לי לקרוא אונקלוס, תוך שהוא מלמד אותי קל וחומר: אם תרגום תדע לקרוא, קל וחומר שתדע לקרוא חומש. זוכר אני את הצרות שהייתי עושה לר' אלקנה, שלימד אותי, כעבור שנים מספר, גמרא. יהי רצון שהקב"ה יסלח על חטאיי ופשעיי בלימוד זה, כי רבים הם. הדבר היחידי שניחם אותי בימים ההם הייתה אמונתי שמה שאני לא מבין או לא יודע אבין בעולם הבא, אם רק השתדלתי קצת בעולם הזה להבין את הדפים שלמדתי. אני זוכר בחיבה את דודי הנמוך-הענק, שהיה יושב ולומד משנה עם תוספות יום טוב ואברבנאל, ומעיין בפירושו של רש"י הירש, ואת דודתי, אחות אבי, שאת תבונתה לא אשכח לעולם. היו אלו דמויות בעלות עוצמה כבירה ומהם למדתי להעריך את יהדות פרנקפורט שממנה הגיעו.

אכן הגיעו לגולת ארגנטינה שברים מספינת היהדות המזרח-אירופאית ששקעה בים הלהבות. מתלמידי ביאליק באודסה ועד לאחד מחסידי צאנז, ממנו קיבלתי מהדורה עתיקה של ספר שהשפיע עלי רבות, 'ספר העקידה' של ר' יצחק עראמה. רבות התרשמתי מפליט אחד שהגיע שבת

אחת לבית הכנסת הקטן שלנו לבוש בצורה מוזרה, שעדיין לא נפוצה אז בעירנו. הוא היה חסיד רדזין, שבטליתו ציציות תכלת, והיה חברותא של הרבי האחרון שנהרג על קידוש השם כאשר מסר את נפשו כדי להציל בני ערובה יהודים. על גופו הטהור תלו הרוצחים את השלט 'בשר כשר'. הוא היה מדבר לפני קריאת התורה וממנו שמעתי בפעם הראשונה על גדולתו של 'סבינו' זקננו קורח. כך נודעתי לתורתה של חסידות איזביצה-ראדזין.

מורי ורבי שליווה אותי שנים ארוכות היה הרב יעקב פינק, שהביא אתו את תורת גליציה, את עולם הישיבות, ואת הסמינר האורתודוקסי לרבנים בברלין. הייתי אז בן שתיים-עשרה ורבי נתן לי אז ספר על תורת הרמב"ם, הראשון שפגשתי בחיי, ומני אז הוקסמתי מן ההגות היהודית. את שתי המשכורות הראשונות שהשתכרתי בהיותי בן שש-עשרה, הקדשתי לקניית ארבעים ספרי פילוסופיה זולים, ואת הקונקורדנציה לתנ"ך. בגלות שבה גדלתי שלטה תרבות היידיש. הקדוש ברוך הוא עשה אתי חסד, ובגיל שבע-עשרה קיבלתי פרס על מסה ביידיש, המסה הראשונה שכתבתי על הגות יהודית. פרס זה עודד אותי להמשיך בכיוון זה. אולם למעשה הכול התחיל מוקדם הרבה יותר. בהשפעת מלחמת העולם השנייה, ניסיתי לכתוב את תולדות האנושות, ולאחר מכן, ואני בן עשר בלבד, ניסיתי לערוך רשימה שלמה של פושעי המלחמה הנאצים החייבים לתת את הדין. מלחמה זאת חרותה בזיכרוני למרות המרחק הגאוגרפי. זוכר אני את אבי רכון על מפה ענקית של אירופה מנסה ללמוד היכן החזית המזרחית שבה חיו משפחות הורי, שרבים מהם נרצחו. אני זוכר את המהפכה המעיין-נאצית שהתרחשה במדינתנו, את הדאגה בפניהם של ההורים, את החרדה פן יסגרו את בתי-הספר היהודיים, תיאסר עיתונות היידיש וייפגעו חיי הקהילה. הקדוש ברוך הוא מנע מאתנו את טרגיית השואה אבל חווינו אותה מרחוק. לא פעם התקוטטתי עם ילדים שסיפרו בדיחות אנטישמיות על חשבונאי. הייתי ילד יהודי שאהב את בית-הספר היהודי ופחות את בית-הספר הגויי שגם בו למדתי. הסביבה היהודית, ועוד יותר תנועת הנוער, הייתה בעבורי נווה מדבר. אך נווה מדבר זה שבתנועת הנוער נהרס בשל 'מלחמת העולם' שהייתה בין המזרחי והפועל המזרחי, מלחמה שגליה הגיעו גם לארגנטינה.

הושפעתי רבות מאישיותו הרב-ממדית והעדינה של מורי ורבי, הרב יעקב פינק, שהקים מכון, למעשה ישיבה תיכונית, שם למדתי. לא אוכל להזכיר את כל מוריי כאן. מכולם למדתי רבות, וכולם חרותים בזיכרוני. חכמים אומרים בפרקי אבות (ו, ג) 'הַלּוֹמֵד מִחֻבְרֵי פֶּרֶק אֶחָד אוֹ הֶלְכָה אֶחָת אוֹ פְּסוּק אֶחָד אוֹ דְבוּר אֶחָד אוֹ אֶפִּילוֹ אוֹת אֶחָת, צָרִיךְ לְנַהֵג בוֹ כְּבוֹד, שֶׁכֵּן מְצִינּוּ בְּדוֹר מְלַךְ יִשְׂרָאֵל, שְׁלֹא לְמַד מֵאֶחֶת וּפֶל אֶלָּא שְׁנֵי דְבָרִים בְּלִבְדּוֹ, קָרָאוּ רַבּוֹ אֶלּוּפּוֹ וּמִידְעוֹ, שֶׁנֶּאֱמַר וְאַתָּה אֲנֹשׁ כְּעַרְכֵי אֶלּוּפֵי וּמִידְעֵי'. ואכן, רבות למדתי מאותם מהגרים שחיפשו בארגנטינה מנוח החל מסוף המאה הי"ט. למדתי מהם פרק, פסוק, וזוכר אני אף אותו דקדקן מופלא שישב בגלותנו, משה קונסטנטינובסקי, ממנו למדתי כמה אותיות מיוחדות, כמו ג'מל, צ'די וכיו"ב. מאוחר יותר התחילו להגיע המורים השליחים ממדינת ישראל מהם הושפעתי רבות, בייחוד מיהודה מוריאל שעזר לי באחת ההכרעות הגורליות ביותר שעמדו לפניי, ההחלטה לעזוב את עולם המעשה, את עבודתי כמהנדס ולפנות אל עולם הרוח, עולם לכאורה ללא עתיד, בוודאי לא עתיד כלכלי. על האדם ללכת בעקבות לבו ולעשות מה שלבו חפץ. אך מה באמת לבו חפץ? מהו הרצון האוטנטי שלו? האם הוא מסוגל לחדור לתוך עצמו כדי לדעת מה השתילו החברה והסביבה בתוכו, ומהו רצונו שלו? אכן כפי ששאלו את ר' זושא, למה לא היה זושא, כך ישאלו כל אחד מאתנו. זושא הוא סמל הקריאה לחפש את הייעוד האוטנטי. הייתכן למצוא אותו? ברגע שרצונו זה ייודע לו, הוא חייב להילחם עליו בכל כוחו, אבל אז מלחמה זאת תהיה קלה, אף אם יצטרך לרעוב.

אחרון אחרון בין הדמויות של שנים עברו, עומדת לפניי יום יום, דמותו המסתורית והמופלאה של פרופ' שושני, שעקץ אותנו ולא נתן לנו להירדם על האמיתות המקובלות ועל הקונצנזוסים השקריים.

אכן, באותן שנים חייתי בשני עולמות כשביניהם גבולות ברורים: 'צאתך' ו'אוהלך'. מצד אחד חייתי את התרבות הכללית נטולת היהדות, ומצד שני את הישיבה, נצר לישיבת מיר שהגיעה לדרום אמריקה. בישיבה הייתי יוצא דופן. עוד בהיותי תלמיד העזתי להרצות על הרצל וביאליק כשעוד היו חוגגים את ימי הסתלקותם בתמוז. הייתי הציוני היחיד בישיבה. מייסד הישיבה, יהודי יקר שהקריב את כל אשר לו למען תלמוד תורה, הטיפף לי אז מוסר. אמרתי לו: 'הלוא יחד אתי דיבר גם הרב הראשי בארגנטינה'. 'לו אולי מותר. אתה תלמיד ישיבה!' ענה לי. באותה ישיבה למדתי מחבריי הרבה מהטוב שבישיבות המוסר. כמו למשל את הצורך, החלקי אולי, לא לרמות את עצמי ואת היכולת לאנגליזה עצמית. רבים מהתלמידים זכורים לי. רובם בארץ. זוכר אני את 'החברותא' המבוגר שלי, היום ראש ישיבה חשוב בישראל. גם תלמידים אחרים בנו ישיבות. תלמיד אחר הוא היום אחד מחשובי נטורי קרתא, והודות לו אני מקבל עד היום את עיתון 'החומה'. זיכרונות מעידן אחר וכבוד הדדי מקשר בינינו. נדמה לי שאני מסוגל להרגיש במקצת את מה שמצא בהם עגנון ב'תמול שלשום', למרות הסתייגויותיו הרבות.

בהסתכלות לאחור יכול אני לומר שהמציאות בגלות יצרה פיצול אישיות, לפעמים מצב מעין סכיזופרני. צעירים רבים ברחו ממנו וניסו להתגבר על פיצול האישיות הזה בויתור על אחת הזהויות. מצד אחד התבוללות מוחלטת, מצד שני – הסתגרות בחומות גטו רוחני או ציונות, דהיינו עלייה לישראל. בעבורנו כצעירים דתיים הבעיה הייתה חמורה יותר. התשובה הייתה אינטגרציה, ואת זאת ניסחה לעשות האורתודוקסיה המודרנית והציונות הדתית. חלוץ באינטגרציה זאת היה אצלנו מורי ורבי הרב יעקב פינק. ולמרות זאת הבעיה נשארה, והיא עדיין כאן גם בחיינו במדינת ישראל.

הרי"ד סולובייצ'ק לימד אותנו את סודה של הדיאלקטיקה הלא-הגליאנית. ישנם קרעים שאי אפשר לאחות. המציאות היא משחק הרכבה, פאזל שנתנו לנו להרכיב. בפאזל מקבלים על הקופסה את התמונה השלמה. פאזל כזה לא ניתן לנו. המדע עוסק בפאזל בלי תמונה, ומנסה להרכיב את התמונה הנעלמת. ייתכן שבפילוסופיה אי-אפשר להגיע לתמונה כללית כזאת. ואולי אי-אפשר כלל להגיע אליה מפני שהמציאות מורכבת מחלקים השייכים לכמה וכמה תמונות. ותמיד תימצאנה מה שר' נחמן כינה 'קושיות'. העולם איננו הרמוני. ולכן, כפי שרמז רבי נחמן, השיגעון הוא שמבטא נכונה את תמונת העולם.

ח

כמובן שחייב אני להקדיש שורות אחדות למוריי באוניברסיטה העברית. אני זוכר את השנה הראשונה עם בואי ארצה. הגשמתני אז חלום של שנים וכרבורה נדרתי מפרח לפרח. זכיתי לשמוע את ישעיהו ליבוביץ על המוח, את אברהם פרנקל על הלוח העברי, את מנחם אלון ('בל"א') בסמינר על המשפט העברי, ואת שמואל סמבורסקי שחזר בעבורנו על הניסויים ההיסטוריים החשובים ביותר של תולדות הפיסיקה. בייחוד זוכר אני את ביקוריי בכיתו של הוגו ברגמן, שהיו בשבילי חוויה מיוחדת.

אינני יכול להזכיר את כל מוריי וחבריי בחוגים שבהם למדתי. אזכיר רק את א"א אורבך ואת שמשון רוזנטל בתלמוד, את נתן רוטנשטרייך, יהושע בר-הלל, י"י פוזננסקי, וצבי בראון, בפילוסופיה כללית. במחשבת ישראל עומדים לפניי גרשם שלום, אפרים גוטליב, רבקה ש"ץ, יוסף סרמוניטה ובייחוד מורי ומדריכי שלמה פינס, וייבדלו לחיים ארוכים רצ"י ורב'לובסקי ואליעזר שביד. לדמויות אלו רוצה אני להוסיף את יוסף בן שלמה, ששיעוריו הבלתי נשכחים הזינו את אהבתי לפילוסופיה. הקב"ה ישלח לו רפואה שלמה מן השמים. רבים הם חבריי שמהם למדתי רבות. אזכיר רק כמה מאלה שלדאבוננו אינם אתנו: אברהם נוריאלי, נחום אריאלי, יעקב לוינגר, וחבר שנקטף בדמי ימיו בהגנת המולדת, יעקב מאיר.

כבר פסק הרמב"ם (הלכות תלמוד תורה, ה, יב-יג): 'כשם שהתלמידים חייבין בכבוד הרב כך הרב צריך לכבד את תלמידיו ... התלמידים מוסיפין חכמת הרב ומרחיבין לבו. אמרו חכמים הרבה חכמה למדתי מרבתי ויותר מחבירי ויותר מכולם וכשם שעץ קטן מדליק את הגדול כך תלמיד קטן מחדד הרב עד שיוציא ממנו בשאלותיו חכמה מפוארה'.

אוסף לשלמי תודה אלה הערה אחרונה. אנו מנסים להרבות חוכמה. ואולם, רבי נחמן מספר לנו על החכם והתם. החכם כל כך חכם, עד שבעקבות הביקורת העצמית שלו הוא מאבד את משמעות החיים. זוהי אחת הבעיות התרבותיות הקשות ביותר. בשנות הוראה רבות למדתי שיש בעיה עם תלמידים טעוני טיפוח אבל יש בעיה גם עם מוגזמי טיפוח. אינטלקטואלים רבים המצויים בצמתים תרבותיים רבים, רוצים לשחוט כל פרה קדושה, להרוס כל 'מיתוס', ולמצוא בכל דבר את הכיעור. הם איבדו את התמימות, וחבל.

ארץ ישראל נתנה לי רבות, בייחוד ירושלים על חכמיה ורחובותיה. אני זוכר שפעם ברחוב המלך ג'ורג' רציתי לעבור באדום, ופתאום יהודי תימני שעמד לידי אמר לי: 'ויאמר אָדום אל תעבור ב'. לא אשכח אף פעם כיצד יום אחד מצאתי את השומר במחסן הביצים של תנובה, יושב ולומד את 'אדיר במרום' של הרמח"ל. הדבר דומה לשומר במועדון הלומד מכניקה קוונטית. אמרתי לו אז: אתה יודע כמה פעמים התחלתי לקרוא את הספר הזה ולא הבנתי? באותו הזמן הייתי כבר מרצה באוניברסיטה. היהודי הפשוט, שלא היה פשוט כלל, ענה לי: לא נורא, תנסה עוד פעם ועוד פעם ואולי תצליח. אלו הם היהודים הפשוטים שמצאתי ברחוב. מי ייתן והייתה קיימת תחנת רדיו שתזמין כל איש ואישה בארץ שיספרו בשידור את סיפור חייהם. העולמות המתגלגלים כאן בתוך כל אדם הן מעבדות אקזיסטנציאליות מיוחדות במינן.

אולם, המתנות הגדולות ביותר שארץ ישראל העניקה לי הם אשתי וילדיי. את מה שלמדתי מאשתי, מחוכמתה, מביקורתה ומישרה אי אפשר לשער. כשהכרתי אותה ידעתי על המסעות אל הגלקסיות של החלל החיצון. היא פתחה בפניי חלונות לעולמו הפנימי של האדם. היא נתנה טעם לחיי. היא נתנה לי את ילדיי שיחד אתה הם מוריי היום, פשוטו כמשמעו.

ט

בהגות, במחקר ההגות ובעולם האקדמיה, חייבת להתקיים מלחמה דרוויניסטית, זוהי מלחמה על מצרך נדיר – האמת. אלא מלחמה זאת קשה מן המלחמה המתקיימת בטבע. במלחמה זו נלחמים לא רק נגד קולגות בני הדור, אלא גם נגד הדורות הקודמים, המורים הגדולים, לעתים הענקים. ניתן לומר בצניניות שמלחמות אלה מקבלות לעתים את השראתן מן התודעה שאם ראשונים כמלאכים הרי אנו מיתורים. אולם כל בית מדרש זקוק לחידוש ולכן למרות הכל, אף מתוך

המלחמה הבין-דורית עשויה להתגלות האמת. האם יש אתיקה במלחמות אלו? לדעתי, האתיקה מתגלה בהגינות, שאדם מגלה אם הוא לא מתעקש על דעותיו כשברור לו שהן מוטעות, ולא ינסה לקדם אותן בעזרת הכוח שהמעמד האישי בעולם האקדמי עשוי להעניק. זו ה'לשמה', כפירושו של ר' ישראל סלנטר.

על התורה אמרו חז"ל 'זה ספר מלחמות השם', והיא אכן נרטיב של מלחמות. זוהי החוויה שחז"ל ניסו להעביר לנו. מתוך כך צווינו 'חגור חרבך על ירך גיבור' והוסיפו 'את והב בסופה': על המלחמה להתקיים מתוך אהבה. גם זאת מצאתי, יחס אישי הוגן המלווה מאבק על אידאות.

י

אינני יודע אם חוקר יכול לברך ברכות התורה על מחקריו. אינני יודע אם כיושבי קרנות איננו עוסקים בדברים בטלים. על כל פנים, מן הראוי שיתפלל 'יהי רצון מלפניך ה' אֱלֹהֵי שְׁלֵא יֵאָרַע דְּבַר תְּקֵלָה עַל-יָדֵי וְלֹא אֶכְשֵׁל בְּדַבֵּר מַחְקֵר וּבְדַבֵּר הַגּוֹת וְחִלְיָה יִשְׁמַחוּ בִּי חֲבֵרֵי, וְלֹא אֹמֵר עַל אִמַּת שֶׁקֶר וְלֹא עַל שֶׁקֶר אִמַּת, וְלֹא יִכְשְׁלוּ חֲבֵרֵי וְחִלְיָה אֲשֶׁמַּח בָּהֶם. מוֹדָה אֲנִי לְפָנֶיךָ ה' אֱלֹהֵי שֶׁאֲפָשַׁרְתָּ לִּי לְהַקְדִּישׁ אֶת חַיֵּי הַהַגּוֹת הַיְהוּדִית, וְלֹא שְׁמַת חֲלָקִי מֵעוֹשֵׂי מִמּוֹן בְּקִרְנוֹת. סֵלַח נָא עַל חֲטָאֵי וְלֹא יִתְבַּיֵּשוּ בִּי בְּנֵי בֵּיתִי וְתַלְמִידֵי, חֲנַנִּי וְזַכְנֵי לְשַׁבַּת בִּישִׁיבָה שֶׁל מַעֲלָה עִם אוֹתָם הוֹגִים שֶׁהִתְאַמְצָתִי הַהֲבִינָם, וְאֵף עִם אֱלֹהֵי שְׁלֵא זְכִיתִי לְלַמְדָם'.